

Kostuch, Lucyna

"Cleopatra and Rome", Diana E. E. Kleiner, London 2005 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 97/1, 95-97

2006

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

* * *

Diana E. E. Kleiner, *Cleopatra and Rome*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. London 2005, s. 340.

Pozostaje rzeczą bezsporną, że Kleopatra — ostatnia królowa ptolemejska — należy do tych postaci historycznych, o których wciąż pisze się i dyskutuje z niesłabnącym zainteresowaniem, a nawet pasją.

Nie byłoby chyba zbyt wielkim uproszczeniem stwierdzenie, że w poglądach badaczy stosunków ptolemejsko-rzymskich w okresie panowania Kleopatry VII można dostrzec tendencję do polaryzacji. Egipska królowa jest postrzegana bądź to jako nadzwyczaj ambitna i wpływowa władczyni, intelektualistka na tronie, przeciwniczka godna Augusta w dziele kreacji własnego oficjalnego wizerunku (choćby ostatnie publikacje British Museum, towarzyszące wystawie z 2001 r., noszącej tytuł: „Cleopatra of Egypt: from History to Myth”¹), bądź to jako władczyni niczym szczególnym niewyróżniająca się, której postać znana nam ze źródeł jest wyłącznym tworem propagandy Oktawiana. W tym drugim przypadku Egipt byłby zaledwie jednym z elementów wschodniej polityki rzymskich wodzów². Autorka recenzowanej pracy należy niewątpliwie do pierwszej z wymienionych grup badaczy, a nawet wykracza poza przyjęte dotąd granice, stanowiące ramy badania wpływów egipskiej władczyni.

Diana E. E. Kleiner, autorka wielu publikacji poświęconych dziejom sztuki rzymskiej w kontekście politycznym i społecznym, tym razem czyni terenem swoich badań Rzym czasów Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta. Głównym celem pracy „Cleopatra and Rome” jest udowodnienie, że kultura, a w szczególności sztuka, rozwijające się pod patronatem dyktatora i princepsa, jak również inicjatywy w tej dziedzinie innych osób o charakterze oficjalnym i prywatnym — w tym sztuka użytkowa, określająca styl życia mieszkańców Rzymu — noszą ślady, świadomych bądź nieświadomych, wpływów Kleopatry.

Autorka sugeruje, że na oficjalny wizerunek Kleopatry, powstały już w czasach życia królowej, złożyło się zaledwie kilka epizodów starannie przez nią wyreżyserowanych i stanowiących część jej artystycznych dokonań, a powszechnie znanych — od słynnego worka na pościel (*strômatodesmos*), aż po kobrę. Jak się jednak wydaje, to dwa momenty przełomowe miały zadecydować o charakterze związku Kleopatry z Rzymem. Pierwszym miały być przyjazd królowej do Rzymu w roku 46 p. n. e., w wyniku którego przez kolejne dwa lata Kleopatra miała nie tylko wywierać wpływ na Cezara, ale również oddziaływać na rzymską elitę, zafascynowaną stylem życia „Egipcjanki”. Drugą cezurę wyznaczałaby śmierć Kleopatry, niezależnie od tego, jak umarła, która to śmierć w mniemaniu Diany Kleiner paradoksalnie otworzyła w jeszcze większym stopniu drogę dla wpływów królowej w Rzymie i ta konstatacja stanowi o oryginalności recenzowanej pracy. Autorka stawia tezę, że po zakończonej wojnie przeciwko Antoniuszowi i Kleopatrze, Oktawian w dalszym ciągu wykorzystywał postać królowej — zamiast dążyć do unicestwienia pamięci o swym niedawnym, przynajmniej oficjalnym, wrogu, w szczególności sposób chciał zawładnąć (*to possess*) ową pamięcią, a więc samą Kleopatram i wyko-

¹ *Cleopatra of Egypt: from History to Myth*, red. S. Walker, P. Higgs, London 2001; *Cleopatra Reassessed*, red. S. Walker, S.-A. Ashton, London 2003.

² Vide ostatnio: E. Gruen, *Cleopatra in Rome: Facts and Fantasies*, [w:] *Myth, History, and Culture in Republican Rome*, red. D. Braund, Ch. Gill, Exeter 2003, s. 258–274.

rzysłał ją do tworzenia propagandowego języka obrazu oraz poczynił w dziele kreacji własnego publicznego wizerunku. Jak ocenia Kleiner, więcej jest Kleopatry w Rzymie, niż mogliby to sobie wyobrazić nawet propagandziści Augusta. Inaczej mówiąc, to co z perspektywy czasowej wydaje się jedynie częścią rytuału wojennego — obecność ptolemejskich trofeów na terenie Rzymu (np. słynna perła Kleopatry, egipskie obeliski, rostra okrętów zdobytych pod Akcjum, a nawet dzieci królowej i Antoniusza), czy konsekwencją propagandy przedwojennej Oktawiana — pojawienie się egzotycznych ciekawostek z nad Nilu, czy inspiracji egipskich w architekturze rzymskiej i takich wzorów w zdobnictwie (m.in. Aula Isiaca, grobowiec Cestusza w kształcie piramidy), miałyby mieć również głębszy wymiar i genezę w szczególnej ambiwalencji — niechcianej fascynacji Kleopatry, zarówno samego władcy, jego najbliższego otoczenia, jak i rzymskich elit, a nawet naśladowców ich wyzwolenców i niewolników. Jednakże wskazane przejawy pośmiertnej obecności „Egipcjanki” w Rzymie tworzą, według Kleiner, zaledwie powierzchowną, widoczną i prostą do wyodrębnienia warstwę. Tę głębszą, zakrytą, odnajdujemy w najbardziej spektakularnych rzymskich przedsięwzięciach Oktawiana, które miałyby być odpowiedzią princepsa na działania i *monumenta* Kleopatry. W rezultacie otrzymujemy Aleksandrię nad Tybrem.

Diana Kleiner porządkuje argumenty, mające dowieść słuszności jej hipotezy w dziewiętnastu rozdziałach. Poza tekstami literackimi poddaje analizie: odtworzone plany miejskie, kompleksy świątyni, ołtarze, statuy kultowe, malarstwo ścienne, sztukę sepulkralną, źródła numizmatyczne, a nawet takie elementy oficjalnego portretu, jak uczesanie. Pierwsze rozdziały książki mają charakter syntetyczny i przedstawiają poza Kleopatry, która występuje tu jako spadkobierczyni mecenasów kultury w postaci pokoleń Ptolemeusza, rzymskich protagonistów znanych królowej, z włączeniem kobiet z nimi związanych. Analizę literackich i materialnych pozostałości Kleiner rozpoczyna w momencie gdy, jak chce autorka, dochodzi do pierwszych interakcji między egipską władczynią a Rzymem — miałyby być to triumfalna podróż Kleopatry i Cezara w górę Nilu, dla której analogię odnajdujemy później w spektaklu na wodach rzeki Kydnos, „donacjach aleksandryjskich” i wreszcie w triumfalnej postawie Oktawiana w Aleksandrii. W zakresie pojęcia *Cleopatra architecta* autorka umieszcza przede wszystkim Cezarejon w Aleksandrii, mające być inspiracją dla Forum Cezara w Rzymie oraz świątynię w Denderze i późniejszy jej rzymski odpowiednik w postaci Ara Pacis Augustae. Analiza wyposażenia i dekoracji budowli przynosi dalsze nakładające się na siebie paralele: imię Augusta w pobliżu reliefu przedstawiającego Kleopatry i Cezariona w Denderze; rodzina ptolemejska podczas aleksandryjskiego triumfu królowej i Marka Antoniusza, odpowiadająca procesji bliskich Augusta na jego Ołtarzu; berlińskie popiersie Juliusza Cezara z zielonego kamienia, wstawione przez królową do aleksandryjskiego Cezarejonu i analogiczny posąg Kleopatry z Cezarionem na ramieniu w świątyni Venus Genetrix, a także wizerunek Oktawiana w świątyni Izdy na Antyrodos; wreszcie mauzoleum Kleopatry i równorzędne mauzoleum Augusta. W kolejnych rozdziałach Kleiner sugeruje istnienie dalszych analogii i kontaminacji, m.in.: potrójne ureusze Kleopatry jako odpowiedź na drugi triumwirat, wspólne monety Kleopatry i Antoniusza, na których królowa ma wyglądać na sposób „rzymski” oraz wspólne wizerunki tej pary, na których Antoniusz uosabia Ozyrysa. Egipska królowa odcisnąć też miała swoje piętno na wizerunku kobiet otaczających Augusta: stała się według Kleiner inspiracją dla skandali wywoływanych przez córkę princepsa; ureusz nad czołem Kleopatry znalazł odbicie w uczesaniu znanym jako *nodus* i wreszcie — *regina romana*, a więc Kleopatra wprowadzająca do Rzymu koncepcję silnej władzy kobiecej, co miało się stać podstawą wpływów Liwii.

Trzeba podkreślić, że efektowne i intrygujące wywody autorki mają jednak słabe podstawy źródłowe i siłą rzeczy, przy założeniu wielorakich możliwości interpretacji materialnych pozostałości, nie mogą wyjść poza założenia hipotetyczne. Problem w tym, że Kleopatra paradoksalnie pozostaje postacią wyjątkowo enigmatyczną, gdyż źródła literackie, ze względu na skażenie propagandą

Oktawiana, w niewielkim tylko stopniu odsłaniają jej prawdziwe oblicze. Uznanie nadzwyczajnej inteligencji Kleopatry, jak i jej domniemanego charyzmatycznego charakteru, co czyni Kleiner wielokrotnie podnosząc to jako argument, a także ustalenie celów polityki zewnętrznej królowej, nie jest w zasadzie możliwe w świetle niezależnych źródeł papirologicznych i epigraficznych, gdyż nie przekazują nam one wielu informacji na ten temat. Nawet przekaz o lingwistycznych zdolnościach królowej bywa uważany za efekt „teratomorfizacji” jej postaci. Trudno zawyrokować, czy Kleopatra rzeczywiście była niezbędna Cezarowi do przenoszenia na grunt rzymski pewnych zdobyczy cywilizacyjnych Aleksandrii, takich jak publiczna biblioteka i czy miała wpływ na liczne decyzje dyktatora, zdradzające jego dążenie do ustanowienia w Rzymie monarchii, takie jak umieszczenie własnego portretu na monecie. Najważniejszy dowód, który miałby świadczyć o silnej pozycji Kleopatry w Rzymie — obecność posągu królowej w świątyni Venus Genetrix — często bywa podważany, a umieszczenie owego wizerunku w charakterze wotum wojennego przypisuje się Oktawianowi. Podobnie nie do utrzymania wydaje się anachroniczna już teoria o odmiennym statusie Egiptu jako „własności Augusta” w systemie zarządzania prowincjami, co wedle autorki miałoby dowodzić szczególnego stosunku princepsa do Kleopatry.

Reasumując, podstawową tezę, którą stawia Diana Kleiner można by streścić w niezwykle prowokującym twierdzeniu, że August chciał zawładnąć Kleopatram, jak uczynili to przed nim Juliusz Cezar i Marek Antoniusz. Różnica jest taka, że uczynił to dopiero po jej śmierci. W konsekwencji to jednak ona nim zawładnęła³. Nawet jeśli historycy dość sceptycznie odniosą się do koncepcji autorki „Cleopatra and Rome”, to niewątpliwie warto zapoznać się z omówioną pracą, choćby po to, by podjąć polemikę z nazbyt może śmiałymi tezami jej autorki.

Do niewątpliwych zalet publikacji należy staranna szata graficzna; książka jest bogato ilustrowana, przy czym należy zaznaczyć obecność wielu barwnych fotografii. Godna uwagi pozostaje też obszerna bibliografia, z wyszczególnieniem pozycji do każdego z rozdziałów.

Lucyna Kostuch
Akademia Świętokrzyska
Instytut Historii

Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy. Zone di frattura in epoca moderna: Il Baltico, i Balcani e l'Italia settentrionale, red. Almut B u e s, Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien Band 16, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2005, s. VII, 292.

Książka składa się z 17 referatów prezentowanych przez wywodzących się z 14 krajów historyków na konferencji zorganizowanej przez Deutsches Historisches Institut Warschau w Villa Vigoni 10–14 września 2003. Referaty te mają różną wartość naukową. Tylko część z nich została zaopatrzona w starannie opracowane przypisy podające podstawową bibliografię. Wyróżniają się tu referaty

³ *Octavian would possess Cleopatra as she had already been possessed by his divine adoptive father and by his most illustrious Roman foe. Octavian would possess Cleopatra after her death, as he had not been able to during her life. Yet, in the end, it was she who possessed him*, op. rec., s. 162.